

חשבון הנפש הפולני והמבט היהודי דניאל בלטמן

מאז הופיע בפולין הספר "שכנים" מאת יאן תומש גרוס, היסטוריון וסוציולוג מאוניברסיטת ניו-יורק, הוויכוח הציבורי סביבו אינו יורד מסדר היום. סיפורו של הפוגרום שביצעו התושבים הפולנים של העיירה ידוובנה בשכניהם היהודים ב-10 ביולי 1941, עורר בחריפות את הדיון בסוגיות הנוגעות ליחסי פולנים ויהודים בתקופת השואה, לפנייה ואחריה; הוא העמיד שוב לדיון את שאלת מאפייניה של האנטישמיות הפולנית ואת עניין מעורבותה בתוצאות הרצחנות הנאצית. הוא העמיק את העיסוק בסוגיית שיתוף הפעולה של היהודים עם המשטר הסובייטי שתקף את פולין וסיפח שטחים מאדמתה ב-1939 ובעניין התפקיד שמילאו יהודים בכינון המנגנון הסטלינסטי בפולין לאחר המלחמה. הוא חולל בפולין שיח ציבורי רחב על ההיסטוריה הפולנית במלחמת העולם השנייה, שהפך לחשבון נפש יחיד במינו שעורכת אומה עם עברה.

ידוובנה (Jedwabne) היא עיירה הסמוכה לביאליסטוק בבילורוסיה המערבית, שבה חיו ערב המלחמה כ-2,500 תושבים, כ-1,600 מהם יהודים. הגרמנים נכנסו אליה לראשונה בספטמבר 1939, כמו אל שטחים אחרים במזרח פולין. אירועים מיוחדים לא התרחשו במקום בזמן הקצר שהחזיקו בו הגרמנים, שהעבירוהו לאחר כמה שבועות לידי הסובייטים על פי ההסכמים המדיניים שנחתמו בין המדינות ערב המלחמה. החיים בידוובנה בשנים 1939-1941, בשנות השלטון הסובייטי, כפי שמתוארים בספרו של גרוס ובספר הזיכרון שפרסמו שרידי הקהילה בישראל ובארצות הברית ב-1980, לא התנהלו באופן שונה מאשר במקומות קטנים אחרים בשטחים שסיפחה ברית המועצות. היו כמה יהודים שהשתלבו בעבודה כזו או אחרת בשירות הרשות. דרך אחרת להתקיים לא היה קל למצוא, אבל אין ספק שמדובר בתופעה מקומית, נטולת השפעה ממשית או כוח פוליטי. בסך הכול נמשכו החיים בידוובנה ללא הזעזועים הדרמטיים שפקדו אותה בעבר.

הגרמנים כבשו את המקום ב-23 ביוני 1941. כפי שאירע במקומות אחרים, התחוללו בראשית הכיבוש הגרמני בשטחי ברית המועצות מעשי התעללות ופגיעה באוכלוסייה היהודית. השתתפו בהם בני לאומים שונים – ליטאים, לטבים, אסטונים, בילורוסים, אוקראינים ורוסים – כל אחד במקומו, בהתאם לנסיבות שיצר הכיבוש הגרמני. בידוובנה השתתפה בהם האוכלוסייה הפולנית. מה שהתרחש בשבועיים הבאים הוא היום סלע מחלוקת עיקרי בין החוקרים. האם הגרמנים הם שדחפו מאחור את טבח היהודים? האם היו אלה משתפי פעולה שבאו מבחוץ שעוררו פרובוקציה? האם פורעי חוק וחוליגנים מכפרי הסביבה שחמדו את הרכוש היהודי עמדו מאחורי האירועים?

ב-10 ביולי 1941 כינסו הגרמנים בידוובנה ישיבה עם ראשי הציבור הפולני בעיירה. הפולנים הסכימו לעזור לגרמנים במבצע איסוף היהודים וריכוזם בכיכר העיר לקראת גירוש. באזור הזה פעלו שני בטליוני משטרה גרמניים, מס' 309 ו-316, שעסקו ברצח יהודים במחוז ביאליסטוק. חוקרים פולנים קבעו לפני שנים כי שני בטליוני המשטרה האלה הם האחראים גם לחיסולם של יהודי ידוובנה. אך הדברים בעיירה התנהלו בצורה שונה.

היהודים שהוצאו מבתיהם בידי שכניהם הפולנים והובלו לכיכר השוק עברו השפלות והתעללות קשים. הם הוכו במקלות ובמוטות ברזל, אבנים הושלכו עליהם וסכינים נשלפו נגדם. לא מעטים קיפדו את חייהם במהלך האקציה הברוטלית הזו. לאחר שרוכזו בכיכר הוליכו הפולנים את ניצולי הפוגרום לאסם תבואה גדול והעלו אותו באש. הקהילה היהודית בידוובנה, כ-1,600 איש (הממעטים אומרים כ-1,200 או אפילו פחות מכך), חוץ מכמה ניצולים שהצליחו להימלט או ניצלו בידי כמה פולנים מקומיים שהסתירום, הגיעה אל סופה הטרגי בתוך כמה שעות. גרמנים היו בידוודנה ביום שבו בוצע הטבח, אבל מעורבותם בו הייתה מינורית. הם צפו במתרחש, וצילמו את שראו עיניהם. גרוס אומר כי לדאבונו לא הצליח לאתר בארכיונים את החומר המצולם הזה, אך הוא משוכנע כי יבוא יום והוא יחשף.

מיד לאחר המלחמה גבתה הוועדה ההיסטורית היהודית שהחלה לפעול בפולין עדות מרכזית על פרשת ידוובנה. העדות מצויה בארכיון המכון ההיסטורי היהודי בוורשה. עדות זו, של

שמואל וסרשטיין, מהניצולים הבודדים של הטבח, שימשה לגרוס מקור מרכזי, כמעט עיקרי, לשחזור האירועים. בשנת 1949 הוגש כתב אישום בבית המשפט בעיר לומז'ה נגד 21 ממשותפי האירועים. הם הואשמו בשיתוף פעולה עם כוחות הכיבוש הגרמני. 9 נמצאו אשמים ונידונו לתקופות מאסר של 8 עד 15 שנים. נאשם אחד נידון למוות. על פי חישוב שערך גרוס בספרו, בהתבסס על רשימות שמיות של אנשים שזוהו כמעורבים ברצח בידובנה, הוא הגיע למסקנה כי לפחות 92 גברים השתתפו בו. להערכתו השתתפה מחצית מאוכלוסיית הגברים הבוגרת של העיירה באופן כלשהו בחיסול שכניהם היהודים.

האירוע והעובדות, אם כן, לא היו גנוזים 60 שנים בארכיונים עלומים של המשטר הקומוניסטי בפולין. ב-1966 כתב עליהם בזהירות חמקמקה חוקר של המכון ההיסטורי היהודי, שמעון דטנר, שכתב לא מעט על יהודי ביאליסטוק והמחוז בשנות השואה. דטנר נמנע מלהציג את כל התמונה; הוא קבע כי יהודי ידובנה מצאו את מותם בפוגרום שנערך בעיירה, ולא הכריע נחרצות מי היה אחראי לטבח הזה. המציאות הפוליטית בפולין והבעייתיות שבכתיבת תולדות יהודי פולין בשואה בשנות המשטר הקומוניסטי מנעו פרסום מלא ומתועד של האירועים. אבל גם היסטוריונים מחוץ לפולין, בישראל או בארצות הברית, לא הקדישו לאירוע תשומת לב מיוחדת, אפילו לאחר שהעדויות והפרטים נכתבו ופורסמו בספר הזיכרון של הקהילה ב-1980. הטרגדיה של יהודי ידובנה קופלה וכונסה אל תוך הסיפור הגדול של השמדת יהודי פולין, בלי שהוקדשה תשומת לב מיוחדת למשמעותה הייחודית.

כמה כותבים בפולין ומחוצה לה חזרו והעלו, בניסיון להסביר את הרקע לרצח, את הטענה שהיהודים שיתפו פעולה עם השלטון הסובייטי שהתבסס באזור. היהודים קיבלו בזרי פרחים את הצבא האדום שפלש לפולין בספטמבר 1939; הם הסגירו פטרוטים פולנים לנקו"ד (NKVD); הם תפסו עמדות בכירות בממשל. גרוס עצמו, שחקר לא מעט את המתרחש בשטחים המזרחיים של פולין בתקופת הכיבוש הסובייטי עוד לפני ספרו הנוכחי, שולל את הטיעון הזה מכול וכול. לא משום שלא היו מקרים כאלה – היו גם היו. גרוס גם מסכים כי לדימוי היודו-קומוניסטי, שהיה מקובע עמוק בתודעת החברה הפולנית הרבה לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, היה פוטנציאל לטנטי של אלימות, והוא היה קיים ב-1941 כמו גם לאחר המלחמה. אבל כל זה היה שולי במערכת היחסים בין יהודים ולא יהודים בידובנה. לא היו שם סוכני נ.ק.וו.ד. היהודים, לא תפסו משרות בכירות באדמיניסטרציה ונוכחותם בתפקידי ניהול מקומיים הייתה מינורית כבעבר. יהודי ידובנה, מתעקש גרוס, נרצחו בידי שכניהם, פולנים רגילים, לא בידי כנופיה עבריינית, ולא משום שהיהודים היו סוכנים קומוניסטים. פשוט משום שהיו יהודים.

ההסבר היודו-קומוניסטי אינו מועלה רק על ידי חוגי הימין הפוליטי בפולין. חוקרים והיסטוריונים בפולין, מהם בולטים ומובילים בחקר תקופת מלחמת העולם השנייה, נקטו אף הם את דרך ההסבר הזו. העובדה שהיהודים שיתפו פעולה עם הסובייטים הכרחית להבנת ההקשר ההיסטורי והפוליטי של האירועים. אין ספק, כפי שגם מדווחים מקורות יהודים, שלא מעט יהודים הגיבו בשמחה על כניסת הצבא האדום לשטחים במזרח פולין. כמה סיבות לכך. אזורי הספר הפולני במזרח היו נתונים בספטמבר 1939 לחוסר יציבות ולזעזועים, ואוכלוסיית האיכרים במקום פתחה במעשי אלימות נגד בעלי הקרקעות באזור ונגד יהודים. האלימות לא פרצה בגלל היהודים ולא כוונה מלכתחילה נגדם, אבל כמיעוט לאומי שהיה נתון במציאות מתמדת של חוסר יציבות וסכנה הם סבלו מכך מאוד. קבלת הצבא האדום בזרועות פתוחות הייתה קודם כול ביטוי של הקלה ותקווה ליציבות שלטונית שתבטיח את הקיום. מה גם שהסובייטים הביאו עמם תקווה למאבק באנטישמיות ולשוויון זכויות מלא ליהודים, מציאות שהם לא נהנו ממנה כל כך בתקופת קיום המדינה הפולנית העצמאית בין המלחמות. ומעל לכול, השלטון הסובייטי היה עדיף לאין שיעור על פני הטרור והאלימות נגד היהודים, ששררו בכל חבל ארץ בפולין שאליו הגיעו הצבאות הגרמנים ויחידות האס.אס שנלוו אליהם.

בזיכרון הלאומי הפולני, עוד בתקופת המלחמה, הלכה והתקבעה תודעת היהודי כמשתף פעולה עם האויב הגדול שפלש מן המזרח. אחד ההיסטוריונים הפולנים קבע כי האירועים בידובנה אינם התפרצות פשוטה של אלימות אנטי-יהודית אלא פעולת תגמול פוליטית, מובנת אף על פי שאינה מוצדקת מכול וכול. כלומר, לא אנטישמיות, לא התפרקות ערכי יסוד

אנושיים, לא חמדנות כלפי הרכוש היהודי הם המניעים לרצח; זו הייתה פעולה בעלת הקשר פוליטי.

ברור כי הנשענים על טיעון שיתוף הפעולה היהודי-קומוניסטי בניסיונם להסביר את המניע לרצח, אינם נותנים לבם לעובדה כי הם משמיעים בעצם טיעון אנטישמי. נכון שהם לא ראו מהרהורי לבם יהודים שקיבלו בשמחה את הצבא האדום או השתלבו במנגנונים הסובייטיים, שכן היו כאלה בשטחי המזרח, אבל הניסיון לייחס להתנהגות הזאת מרכיב של תכונה קולקטיבית-לאומית יהודית הוא טיעון אנטישמי מובהק.

חוקרים לא מעטים העלו סימני שאלה אחרים לגבי תקפות קביעותיו של גרוס ומסקנותיו. בין השאר הקשו האם גרוס אכן הפך כל אבן ארכיונית לפני שקבע חד-משמעית כי האחריות הבלעדית לטבח בידובנה היא של האוכלוסייה המקומית. אחרים ערערו על הקביעה כי כמחצית מאוכלוסיית הגברים בידובנה השתתפה ברצח. המספר שאליו מגיע גרוס מבוסס על חקירות שערכו חוקרי משטרת ביטחון הפנים הפולנית לאחר המלחמה. האם אפשר לקבל מספרים אלה כמהימנים? האם לא התבררו זה מכבר השיטות הידועות לשמצה שנקטו חוקרי המשטרה האלה? האם לא ידוע כי כל נחקר היה צריך למסור עוד כמה שמות, בלחץ החוקרים, כדי שעיקר האשמה לא תגולל עליו?

מעור אחר גזרות תגובות בעלות גוון אנטישמי, התוקפות את מניעיו הסמויים, כביכול, של גרוס בספר שכתב. כאן היו מעורבים בעיקר תועמלנים של הימין הפולני, אבל הם זכו לגיבוי גם מאנשי אקדמיה. ביקורת נמתחה על גרוס על כי היה סלקטיבי בבחירת העדויות, ולא הביא את אלה המלמדות על שיתוף הפעולה של היהודים עם הסובייטים בשנים 1939-1941. עוד טענו נגדו כי חיפש מחקר סנסציוני ואגרסיבי, והבאיש את ריחה של פולין בעולם.

אין זו כמובן כל התמונה ואפילו לא עיקרה. אישי ציבור בפולין, בראש ובראשונה הנשיא קוושניבסקי ולצדו אנשי רוח גם מחוגי הכנסייה, התייצבו באומץ מול הטענות וההתקפות. אישים אלה מובילים את דעת הקהל בפולין להתמודדות כואבת ואמיתית עם הפרשה ועם השלכותיה על הזיכרון הלאומי, מבלי לפקפק בצורך להגיע לבדיקה מדויקת ככל האפשר של האירועים כפי שהתרחשו. העיתונאי היהודי הוותיק קונסטנטי גברט קבע כי ספרו של גרוס חיוני לפולנים בדיוק כמו הספרים הרבים העוסקים בסבלם של הפולנים בתקופת הכיבוש ובפשעים שחוללו נגדם הנאצים. רק בעזרת הספרים האלה תוכל האומה הפולנית לדעת היכן נעשה לה עוול והיכן גרמה היא עוול לאחרים. דברים אלה מייצגים את הקו המוביל כיום בשיח הציבורי בפולין בעניין ידובנה: דיון מעמיק וחסר פניות, תוך התמודדות כואבת עם המשמעות של האירועים. רבים באוכלוסייה הפולנית, כ-40%, תמכו בהתנצלותו של נשיאם על אירועי ידובנה, שבאה לידי ביטוי בטקס הממלכתי שנערך בעיירה ב-10 ביולי 2001, במלאת 60 שנים לטבח.

הדיון הנוכחי בפולין הוא המעמיק ביותר שעושה החברה הפולנית בתקופה שלאחר נפילת המשטר הקומוניסטי עם שאלת יחסה ליהודים בתקופת המלחמה ועם דימויה העצמי כקרבת של שתי דיקטטורות רצחניות – ההיטלריזם והסטליניזם. אבל הקושי להתמודד עם פרשת ידובנה נעוץ לא רק בעובדה שבמשך מאות שנים עוצב הזיכרון הלאומי הפולני על ידי דימוי האומה הפולנית כקרבת. במלחמת העולם השנייה היא הותקפה על ידי שתי מעצמות, כשלושה מיליונים מבניה נרצחו במחנות ריכוז ובמחנות לעבודות כפייה בפולין או בגרמניה, והמדינה נשדדה ונהרסה כליל בשנות הכיבוש הגרמני. פולין, בת ברית נאמנה למערב הלוחם בנאציזם, הופקרה להשתלטות סובייטית במסגרת ההסדרים שנקבעו בוועידת ילטה. הקורבן האולטימטיבי של הציניות והרשעות. כיצד הוא יכול להיות רודף רצחני?

יש לזכור כי בתולדות יהודי מזרח אירופה עוד מסוף המאה ה-19 לא היו ידועות כל כך תופעות של תנועה פוגרומית אנטי-יהודית. היו מעשי אלימות נגד יהודים, אפילו קשים, לפני מלחמת העולם הראשונה וגם בין שתי מלחמות העולם. אבל פוגרום שבו משתתפת אוכלוסייה שלמה המתנפלת על יהודים ועושה בהם שפטים – זו חוויה זרה לזהות הפולנית, לפחות עד אירועי קיילצה (Kielce) ב-1946. האנטישמיות הפולנית, אפילו בתקופת המלחמה, לא נשאה אופי רצחני ולא הייתה בעלת מסר חסלני, להוציא בשולי השוליים. אמנם מעל דפי עיתונות המחותרת הפולנית התנהלה בתקופת המלחמה ויכוח לא פשוט בשאלת עתידם של היהודים בפולין לאחר המלחמה. חוגי הימין הטיפו בגלוי כי לאחר

המלחמה צריכים המוני היהודים להגר מפולין שכן אין אפשרות לשלבם במדינה. סטריאוטיפים אנטי-יהודיים, האשמות מהאשמות שונות על החתרנות היהודית האנטי-פולנית ועל הנזק שגרמו יהודים לכלכלה, לחברה ולתרבות הפולנית המשיכו להופיע ולהתפרסם בעיתונות המחתרת. אבל האנטישמיות הפולנית לא הטיפה לפוגרומים ולהשתתפות ברצח עם.

צריך לקבוע במפורש כי אין כלל מקום להשוואה בין שיתוף הפעולה של הליטאים, האוקראינים או הלטבים ברצח היהודים בארצותיהם עם אלה של הפולנים בידוובנה. צריך גם לדעת לסרטט ולאבחן את השוני בין רציחות מקומיות נגד יהודים שביצעו קבוצות פרטיזנים פולנים או איכרים שהסגירו יהודים מסתתרים לגרמנים, ובין שיתוף פעולה בחיסול יהודים על בסיס אינטרס פוליטי, כפי שהיה במדינות כמו סלובקיה או קרואטיה. מכל מקום, עד היום לא הצליח המחקר להביא הוכחות לקיומם של אירועים דוגמת ידוובנה, ועוד שני מקרים דומים שאירעו בשתי עיירות סמוכות, בחלקי פולין אחרים.

אם כן, מהו ההסבר לטבח בידוובנה? האם הוא אירוע מקומי וכך צריך להתייחס אליו? האם הוא מעמיק את הבנתנו על יחסם של פולנים ליהודים בתקופת המלחמה?

גרוס אומר כי אין כל אפשרות ממשית להציע הסבר אנליטי להתפרצות הרצחנית הזו. בכמה ממחקריו הקודמים הוא הצביע על המציאות ששררה באזורי הכיבוש בפולין ותיאר כיצד התפרקו בעקבותיה כל אמות המידה של התנהגות אנושית. החברה הפולנית הייתה נתונה בתקופת המלחמה תחת כיבוש כפול של שני משטרים טוטליטריים, שעשו כל שביכולתם כדי להפר ולערער את היסודות שעליהם הושתת קיומה. המשטרים הללו לא בחלו בשיטות של דיכוי, טרור וחיסול של קבוצות אוכלוסייה גדולות. הם חיסלו את התשתית התרבותית המסורתית, פגעו בערכי דת ומוסר המבוססים על המורשת הקתולית, ושיבשו את מהלכם של חיי הכלכלה. החברה הפולנית התמודדה עם עוצמה של דיכוי וטרור שפירקו אותה מבפנים, זרעו שחיתות ופירקו את האורגניזם החברתי ואת הסולידריות החברתית הבסיסית. הפגיעה בחברה הייתה לא רק במובן הפוליטי – מאסר, הגליה או הוצאות להורג של מתנגדים וגורמים עוינים. תהליך הסובייטיזציה של השטחים המזרחיים הביא לכך שעם פלישת הגרמנים ב-1941 הייתה החברה שם נתונה במצב של התפוררות ערכית ומוסרית מוחלטת. נראה שאי אפשר להבין ולהסביר את אירועי ידוובנה בלי לקחת בחשבון את המציאות הסוציולוגית הזו.

בשנת 1987 פרסם חוקר הספרות הפולני מאוניברסיטת קרקוב יאן בלונסקי את מאמרו "פולנים מסכנים מביטים בגטו" (יד ושם קובץ מחקרים י"ט (תשמ"ט), עמ' 271-281). זה מכבר הפך המאמר לציון דרך בבחינת הסוגיה של יחסי פולנים ויהודים ובבדיקתה. כשפרסם מאמרו של בלונסקי הוא חולל סערה גדולה ורבים התקוממו נגדו בטענה שהוא מעמיס חלק מאשמת השואה על כתפיהם של הפולנים. במאמרו קרא בלונסקי לבחינה ולהתמודדות אמיתיות עם יחסה של החברה הפולנית ליהודים בתקופת השואה, ולקבלת אחריות מוסרית על שהתרחש על האדמה הפולנית. בין השאר כתב:

האם הוליכה האנטישמיות [הפולנית] לשיתוף ברצח-עם? לא. כאשר קוראים את אשר כתבו על היהודים לפני המלחמה, כאשר מגלים כמה שנאה אותם החברה הפולנית, אך פלא הוא שלאחר המילים לא באו המעשים. והם לא באו אלא לעיתים רחוקות. האלוהים עצר את היד. כן, האלוהים. שכן אם לא נטלנו חלק באותו הרצח, אין זאת אלא שעוד היה בנו קצת מן הנוצרי, ותפסנו ברגע האחרון ממש כמה שטני הוא אותו מעשה... (שם, עמ' 280-281).

את מאמרו כתב בלונסקי עת פרשת ידוובנה עדיין הייתה מקופלת בתיקי הארכיונים. הזהות הפולנית המעוצבת כקרבן של שני משטרי דיכוי טוטליטריים לא נפגעה. ספרו של גרוס מערער על יסודות האמונה והזהות הלאומית הפולנית הזו, ומעמיד את החברה הפולנית בפני סימן שאלה ענקי: האם חיידק הג'נוסייד הנאצי, שדבק בליטאים, באוקראינים, בלטבים, ברומנים, בהונגרים, בקרואטים ובמידה מסוימת גם בצרפתים – דבק גם בנו? האם קרבן יכול גם להתגלגל ולהיות רוצח?

את חשבון הנפש הזה עושה החברה הפולנית כיום בכאב רב, יותר מכל חברה אחרת במזרח אירופה. מתערבבים בו העבר וההווה, במיוחד נוכח המציאות האתנו-לאומית הסבוכה שבה מתמודדת אירופה עם סוגיות של רצח-עם ופשעי מלחמה גם כיום. שאלת האחריות

ההיסטורית לפשעים שביצעו הגרמנים במדינות הכבושות בתקופת מלחמת העולם השנייה ומידת האחריות של בני הארץ להם, היא סוגיה העומדת במרכז החיים הציבוריים בליטא, רומניה, הונגריה, רוסיה ועוד. עד לא מזמן הטרידה שאלה זו לא מעט גם את הזיכרון ההיסטורי הצרפתי. במציאות שבה שאלות של אחריות אישית ואחריות קולקטיבית מעצבות את מערכת היחסים בין עמים בהווה, לספרו של גרוס יש חשיבות מיוחדת, ובמובן הזה לא רק בעבור חשבון הנפש שעושה החברה הפולנית עם עברה.

מקור: בשביל הזיכרון, 43, ע"מ 12-16, 2001